

ЗМІСТ

Переднє слово (<i>Кирило Азархін</i>).....	7
Передмова	15
Вступ	21

ОНТОЛОГІЯ СВОБОДИ

1. Діяти добровільно	36
2. Свобода та детермінізм	46
Детермінізм та індетермінізм	50
Екскурс: Мозок і свобода волі	58
Інкомпатибілізм і компатибілізм	65
<i>Інкомпатибілізм</i>	68
<i>Компатибілізм</i>	80
<i>Підстави для висновків?</i>	88
3. Реактивна й об'єктивна настанови	91
4. Автономія.....	103

ПОЛІТИКА СВОБОДИ

5. Ліберальна демократія.....	122
6. Позитивна та негативна свобода	135
Екскурс: Плюралізм цінностей і моральний реалізм	154
7. Республіканське поняття свободи.....	163
8. Свобода та рівність.....	177
<i>Справедливий розподіл благ</i>	181
<i>Мінімальний стандарт</i>	188
<i>Підхід з погляду можливостей</i>	194
Екскурс: Утопії	203
9. Ліберальні права.....	216
<i>Межі ліберальних прав</i>	221
<i>Ліберальні права – які вони?</i>	226
10. Патерналізм.....	231
<i>Форми патерналізму</i>	232
<i>Лібертаріанський патерналізм</i>	235

<i>І все-таки лібертаріанський патерналізм є патерналізмом</i>	243
<i>Нейтральність до бажань</i>	245
<i>Практичні проблеми</i>	253
<i>Заключні зауваження</i>	255
11. <i>Захист конфіденційності</i>	258
12. <i>Свобода самовираження</i>	272
<i>Підстави для свободи самовираження</i>	273
<i>Виступ Мілля на захист свободи самовираження</i>	276
<i>Критика та логіка правопорушення</i>	279
<i>Толерантність</i>	281
<i>Свобода самовираження та критика самовираження</i>	285

ЕТИКА СВОБОДИ

13. <i>Здійснення свободи</i>	288
<i>Післямова</i>	315
<i>Література</i>	317
<i>Показчик імен</i>	333

ПЕРЕДНЕ СЛОВО

Чим є свобода і воля для українця? Навіть противники ідеї української державності погоджуються з тим, що однією з визначальних характеристик українського народу завжди була любов до вільного життя. Але наскільки ми самі знаємо цей об'єкт нашої любові, в обійми якого ми як народ не один раз кидалися? Наскільки чітку межу ми проводимо між свободою і свавіллям? Чи беремо ми на себе всю ту відповідальність, якої вимагає вільна дія, чи ми ховаємося від неї та забуваємо її? Із виходом в друк українського перекладу книги Ларса Свендсена «Філософія свободи» у кожного з нас виникає нагода не просто, ознайомившись через призму авторського погляду з історією філософської проблеми свободи, розкритикувати або прийняти підхід Свендсена, але, мислячи самостійно, докласти цеглину до споруди дискусії і якомога далі пройти шляхом вирішення для самих себе одного з найважливіших світоглядних питань.

Буремні події української історії, які й сьогодні, коли публікується переклад праці Свендсена, ще не знайшли свого логічного завершення, як революційно-повстанською формою, так і змістом (глибоким усвідомленням необхідності сумлінного підходу до громадянського і політичного життя), підкреслюють актуальність дискусії про свободу. Втім, не лише ці останні події, на жаль, визначають характер розуміння українцями свободи. Говорячи про місце, яке посідають уявлення про неї в ментальності наших співгромадян, не можна списувати з рахунку радянське минуле України. В контексті розгляду поняття свободи сімдесят років існування в складі держави із тоталітарним режимом даються взнаки, особливо у випадку, коли воля і звільнення з пут були центральними темами більшості офіційних декларацій керівництва цієї держави, а сьогодні, через двадцять чотири роки після її розпаду, знайомою аббревіатурою назви лякають, немов синонімом концентраційного табору. Усвідомлення багатьма

представниками старшого і середнього покоління громадян сучасної України того, що за часів СРСР їхня свобода перебувала неначе уві сні, не була використана (хоча про неї багато говорилося) і відверто попіралася, на тлі ситуації в Україні починаючи з 2004 року із необхідністю має перерости в термінову потребу отримати відповіді на запитання: «Ким я є, ким був і чи достатньо я ціную сьогодні ті права та свободи, що задекларовані в Конституції?». І головне: «Чи розумію я ці свободи, і наскільки фундаментальним є це моє розуміння? Чи не продам я свою свободу за сочевичну юшку в мить випробовування, чи зможу я взагалі помітити загрозу власній і народній свободі?».

У книжці Свендсена не дарма приділено багато уваги політиці. Саме політичний аспект свободи завжди перебуває на видноті й непрямо вказує на свободу як на феномен свідомості та певну цінність, адже саме влада здатна зобов'язати людину платити податки, призивати її до війська, вповноважена затримувати людей і чинити примус. Урешті-решт, саме вона тримає ключі від в'язниці, місця позбавлення волі, що навіть найменш стурбованого homo sapiens наштовхує на думки про свободу – почуття та поняття про неї.

Свендсен переконаний і вміло запевняє й читача, що немає ніякого сенсу говорити про політичну свободу за державного устрою, що не підтримує та не педалює автономію персони – тобто її спроможності ставити собі цілі, прагнути їхнього досягнення, самостійно приймати рішення та нести за них відповідальність. Демократична держава – це справді унікальне явище, адже ті онтологічні підвалини людської свободи, що в приватних рефлексіях можуть бути усвідомлені будь-ким, лише за демократичного устрою стають загально визнаною цінністю. При цьому не лише влада має визнавати свободу за громадянами, але кожна людина зобов'язана поважати особисту свободу решти співвітчизників – саме цей принцип лежить в основі законів демократичних держав.

Отже, невід'ємною складовою громадянської свідомості є розуміння свободи як істотної властивості людини й водночас як цінності, визнання якої можновладцями здобувається спочатку кров'ю, а далі – постійними зусиллями громадян. Політична система має стати зв'язком між он-

тологією свободи (фундаментальними смислами, що уможливають усвідомлення особою власної незмінної свободи) та етикою свободи – таким застосуванням останньої, яке б свідчило про свободу людини не лише прагнути до цілей, а й обирати цілі. Оскільки будь-яку ціль, яку поставила собі людина, можна подати як детерміновану певною причиною, вивільнитися з нескінченного каузального ланцюга в цьому питанні здається неможливим. Чи можна бути вільним від афектів і нав'язаних бажань уже у свободі, навіть беручи на себе відповідальність? Ларс Свендсен пропонує нам свою відповідь, розуміючи, напевно, що і вона є лише однією з багатьох можливих і ніяких «залізних» доказів тут бути не може. Втім, його доказ від зворотного надихає і дає надію.

Зупинимося на хвилинку і зауважимо, що автор «Філософії свободи» розташовує основні запитання, поєднуючи їх із розділами, строго в послідовності гегелівської тріади (тези, антитези, синтези – трьох етапів діалектичного розвитку мислення і буття). Навряд чи це було зроблено навмисне, проте такий збіг можна сприймати як пораду уважніше прислухатися до ідей норвезького дослідника. Тезою є ідея про свободу особистості – її автономію і відповідальність. Це основа усілякого подальшого міркування вже тому, що самі думки – це початок свободи і думка суб'єкта про свободу має сама бути вільною. Пізніше, стикаючись із реальністю, суб'єкт бачить, що якщо він і усвідомлює автономію і радий був би, якби всі насолоджувалися таким усвідомленням, то хтось іще досі залишається на шляху до внутрішньої свободи, прогинаючись під впливом оточення, а дехто – ще не усвідомив, що воля інших заслуговує на повагу і є цінністю. Тут ми приходимо до антитези, якою, за Свендсеном, слугує соціально-політичний вимір свободи, в якому вона подана у вигляді множини «свобод» і законів, що скеровані принципом поваги до індивідуальної свободи. Лише цей принцип несе на собі відбиток універсальності, характерної для свідомості, тоді як множина законів, прав, політичних свобод, заборон і дозволів – це все заперечення. По-перше, індивідуальної свободи в її чистоті (адже всі вимушені підкорюватися певним правилам), по-друге, універсальності й одиничності усвідомлення свободи (оскільки всі згадані інстанції є лише дороговказами до визнання свободи ін-

ших і поваги до неї), а по-третє, власне, живості свободи (бо державі немає діла до індивідуального переживання). Політична система – це вимушене насилля, а тому – анти-теза для досвіду чистої свободи. Але синтеза, якою в концепції Свендсена стає етика, народжується в усвідомленні внутрішньої свободи вже тоді, коли не в'язниця і не примус становлять загрозу людській волі, але коли остання паралізується відчаєм, викликаним переживанням марноти всіх людських дій взагалі. Майже ніщо з того, чим людина може перейматися, не може бути достатньо важливим для того, щоб встати поряд із людською здатністю ставитися до чогось серйозно – розписує проблему Свендсен. Навіть над смертю іноді сміється людина. І що більше мислитель пізнає себе, то більше заглиблюється в онтологію, що більше надії покладає на державний устрій, то більше розгублюється врешті-решт перед питанням про персональну етику свободи. Формула Гегеля про те, що свобода – це усвідомлена необхідність, працює в такому випадку хіба формально. Адже ніхто поза авторитарними концепціями, прийняття яких є лише одним із варіантів застосування свободи, не може сказати достеменно, що саме є необхідним.

Ларс Свендсен ділиться з нами своїм доволі оптимістичним способом вирішення цієї проблеми. Екзистенційний жах перед можливістю не відбутися він долає рішенням, яке, як здається, лежить на поверхні будь-яких філософських рефлексій. Відповідь Свендсена – альтруїзм і посвята свого життя іншим. Оскільки мета матеріального гатунку не задовольняє вимогам серйозності, то, відповідно, залишається деякий духовний спосіб посвятити, що люди його називають любов'ю. Свендсеніві не йдеться особливо про тлумачення поняття любові, натомість він здійснює річ важливішу – показує читачеві, наскільки неочевидним насправді є альтруїстичний вибір. Ми просто звикли до вимоги «любові до ближнього», що насувається на нас із традиційних наративів і соціальних конвенцій. Насправді ж автономна свідомість, здійснюючи процедуру винесення всіх авторитетів «за дужки», вимушена розглядати альтруїстичну посвяту і життя для себе як дві абсолютно еквівалентні перспективи. І на користь «альтруїзму» говорить те, що він дає хоч надію на смисл, тоді як «егоїзм» не дає навіть шансу розставити пріоритети.

Цікаво, що хоча Норвегія, батьківщина Ларса Свендсена, і Україна – це держави із зовсім різною історією і різним рівнем політичної культури, той рецепт, який пропонує норвежець для полегшення екзистенційної кризи в контексті питання про свободу, видається корисним як для сучасного жителя Скандинавії, так і для українця або ж будь-якого жителя західного світу. Напевно, плутанина в різних поняттях свободи (персональної та політичної) – а саме цей феномен вбачає Свендсен причиною як багатьох теоретичних непорозумінь, так і екзистенційної збентеженості сучасної людини, – властивий духові сьогодення. Авторowi книжки йдеться про важливість правильного потрактування поняття свободи відповідно до контексту. Політична й особиста сфери мають набути різних характеристик властивих їм свобод: говорять про негативну свободу («свобода від») і позитивну свободу («свобода для»). Але залишимо читачеві невеличку інтригу: нехай він сам спробує до кінця книжки вирішити для себе цей ребус і аргументувати свій вибір перед тим, як сам автор запропонує своє рішення.

* * *

Поняття свободи, що його автор книжки «Філософія свободи» Ларс Свендсен рішуче намагається прояснити, взагалі-то розглядається більшістю мислителів як поняття межове, тобто таке, до якого відсилають інші визначення, тоді як самé воно якраз не підлягає визначенню через слова, якщо це, звичайно, не будуть такі ж граничні поняття (як-от любов, воля, необхідність тощо). І Свендсен, поза сумнівом, це знає. Він аж ніяк не сподівається знайти для розуміння досліджуваного фундамент міцніший і очевидніший за той, що має виникнути і впевнено або ж спалахами існувати в людській свідомості. Тому, розділяючи своє дослідження на три великі частини, в яких розглядаються онтологічний, політичний і етичний виміри свободи, норвежець створює епістемічну сітку – мереживо потрактувань, що, незважаючи на апеляцію кожного з них до граничних понять, дає змогу читачеві разом із автором виявити правильне співвідношення між свободою та рештою ідей, феноменів і цінностей, прояснити для себе, що є свободою, а що – ні.

Нефілософу було б надзвичайно важко засвоїти хоча б частину того величезного компендіуму теоретичних досліджень, які пропустив через свій розум норвезький філософ. І річ тут не в специфіці філософської мови, хоча саме вона нерідко стає неабиякою перешкодою для читача, а просто в кількості часу, яку необхідно було б виокремити для подібного почину. Робота, яку здійснив Свендсен, а саме викладення власної концепції, яка, аж ніяк не завдаючи шкоди опрацьованим творам, навпаки, подовжує їм життя, адже робить їх набагато доступнішими, – це справжнє філософське мистецтво.

Написання книжки, що викликає інтерес як у фахівця, так і у аматора, а читати її при цьому однаково приємно їм обом, – це одне з небагатьох можливих виправдань для філософії як професії. І саме такою є книжка «Філософія свободи» Ларса Свендсена.

Кирило Азархін, кандидат філософських наук

*The really important kind of freedom involves attention, and awareness, and discipline, and effort, and being able truly to care about other people and to sacrifice for them, over and over, in myriad petty little unsexy ways, every day.**

Девід Фостер Воллес

* Дійсно важлива форма свободи передбачає увагу, усвідомлення і дисципліну, і зусилля, і здатність по-справжньому турбуватися про інших людей і йти на жертви заради них, знову і знову, в незліченні малі, не надто привабливі способи, кожного дня. – *Прим. перекл.*

ПЕРЕДМОВА

Свобода видається нам чимось найприроднішим – настільки фундаментальною вона є для розуміння людини та для відмежування нас від усіх тварин. По суті, тобі вирішувати: читати чи не читати цю книжку. Ти можеш продовжити читання або відкласти книжку і натомість узятися до якоїсь іншої справи. Ти вільний вибирати. За винятком особливих обставин, ми маємо можливість вибору: робити щось або залишити все, як є, залежно від наших переконань. Однак довкола поняття свободи існують політичні межі. Наприклад, представники органів влади забажають заборонити тобі читати цю книжку, оскільки її зміст можна вважати загрозливим для влади. Або ж мене як автора могли запротестувати до в'язниці через висловлення таких думок. Зрештою, питання: чому ти повинен прочитати цю книжку та яку роль відіграє її прочитання, можуть залежати від способу твого життя.

Ця книжка є виступом на захист свободи у відповідь тим, хто стверджує, що свобода не сумісна з нашими науковими уявленнями про світ, або заангажованим у політиці, які надто охочі пожертвувати свободою заради якоїсь на позір вищої мети. Обидва питання я спробую розглянути у їхніх взаємозв'язках. Свобода – багатовимірне явище у філософії, починаючи від її онтологічних чи метафізичних аспектів і завершуючи політичними й особистими. Твердження цієї книжки виходять з того, що частина наших труднощів у розумінні свободи виникає через змішування різних понять свободи; наприклад, ми використовуємо політичне поняття свободи для пояснення свободи особистої, або навпаки. Тому важливо було написати широкоохопну книжку, в якій я намагаюся проаналізувати, яким чином поняття свободи на різних рівнях взаємопов'язані та відрізняються одне від одного. Оригінальність цієї книжки виявляється радше у ви-

будуванні цілісної концепції, аніж у її окремих частинах; водночас я гадаю, що мені вдалося зробити власний внесок до розуміння та критичного огляду поглядів різних філософів і різноманітних теорій.

Минув відносно тривалий період часу від початку писання цієї книжки й до її публікації, тому вона зазнала доволі значних змін. За розмірами книжка скоротилася до приблизно третьої частини того, що я спочатку задумував, бо під час роботи для мене стало очевидним, що велика частина запланованого насправді зайве для розкриття мого задуму. Особливо це стосується першого розділу, який був суттєво скорочений, зокрема, зник великий фрагмент, присвячений природознавчим аспектам. Багато з того, що відбувається у сучасних нейрофізіологічних дослідженнях, має стосунок до проблематики свободи, проте я вирішив обмежити висвітлення цих питань до мінімуму, оскільки вони надто стрімко розвиваються, тож написане мною дуже швидко втратило б актуальність. Крім того, мої аргументи не базуються на особливих відкриттях у сфері нейрофізіології. Натомість політичний вимір свободи посідає у книжці вочевидь чільне місце, оскільки, на мою думку, саме тут сьогодні виникають найнагальніші проблеми, що стосуються свободи.

Очевидно, це не *вичерпне* дослідження свободи. Працю таких масштабів написати неможливо. Насправді кожную розглянуту в книжці тему можна розвинути до повноцінної праці. Філософська література з питань свободи настільки об'ємна, що складно уявити людину, яка змогла б подолати більше однієї дрібної її частки. Багатьом не вистачатиме дискусій з питань свободи, що велися такими мислителями, як, наприклад, Тома Аквінський, Спіноза, Кант, Шеллінг і Сартр. Безперечно, згадані філософи надзвичайно захоплююче обговорювали поняття свободи, але це завелика розкіш – дозволити собі врахувати все, що вважаєш вартим уваги, коли мусиш завершити написання книжки. Я не прагнув дати збірну характеристику теорій свободи, що створені окремими філософами, натомість обрав шлях використання частин теорій різних філософів для створення власної. Я не намагався написати історію свободи у соціальному чи філософському аспектах чи запропонувати систематичний огляд усіх різноманітних поглядів на свободу у сучасній фі-

лософії¹. Подібний проект книжки налічував би кілька томів, і на 90 відсотків складався би з переповідання того, що сам я вважаю дискусіями без сенсу. У передмові до «Філософії зла» я написав, що мені ніколи не доводилося працювати з темою, яка мала б такі незліченні літературні джерела, як проблематика зла. Після написання книжки про свободу, я змушений визнати, що літературу з питань зла, як виявилось, усе-таки можливо осилити, тоді як, імовірно, про свободу написано набагато більше філософських праць, аніж на будь-яку іншу тему. Бібліографія наприкінці цієї книжки налічує близько 350 позицій, але це лише менша частина текстів, які я опрацював під час роботи над книжкою, і тільки мізерно мала частина зібраної літератури. Я мушу погодитися з твердженням Деніела Деннетта: надто багато філософських праць про свободу волі мають настільки технічний характер, що, на жаль, становлять винятково естетичний інтерес. Звичайно, можна захоплюватись їхньою технічною пишнотою, проте вони не торкаються фактичних проблем, викликаних цією темою². З іншого боку, ми з Деннеттом розходимось у баченні того, якими саме є ці фактичні проблеми. На мій погляд, Деннетт їх занадто редукує й у результаті стикається з недостатністю проблематики, тобто він просто перевизначає

¹ З-поміж книг, присвячених історії свободи, можна порадити такі: David Schmidtz, Jason Brennan: *A Brief History of Liberty*, Wiley-Blackwell, Oxford 2010; Orlando Patterson: *Freedom. Volume I: Freedom in the Making of Western Culture*, Basic Books, New York 1991; Ben Wilson: *What Price Liberty?*, Faber and Faber, London 2009; A.C. Grayling: *Towards the Light: The Story of the Struggles for Liberty and Rights*, Bloomsbury, London 2007. У них найбільший наголос робиться на політичній свободі. Антологія, яка складається з філософських текстів усєї історії філософії з акцентом на онтології свободи, – Thomas Pink, Martin Stone (red.): *The Will and Human Action: From Antiquity to the Present Day*, Routledge, London 2003. Добрі антології, які пропонують широкий огляд новітніх філософських дискусій з питання свободи, такі: Robert Kane (red.): *The Oxford Handbook of Free Will*, Oxford University Press, Oxford 2002; Gary Watson (red.): *Free Will*, 2. utg. Oxford University Press, Oxford 2003; Joseph Keim Campbell, Michael O'Rourke, David Shier (red.): *Freedom and Determinism*, MIT Press, Cambridge MA/London 2004; Laura Waddell Ekstrom (red.): *Agency and Responsibility: Essays on the Metaphysics of Freedom*, Westview Press, Boulder CO 2000; Ian Carter, Matthew H. Kramer, Hillel Steiner (red.): *Freedom: A Philosophical Anthology*, Blackwell, Malden MA/Oxford 2007.

² Daniel C. Dennett: *Elbow Room: Varieties of Free Will Worth Wanting*, MIT Press, Cambridge MA 1984, с. 3. Деннеттові погляди на свободу, див. також Daniel C. Dennett: *Freedom Evolves*, Penguin, London 2003.

нагальні проблеми. У той же час Деннетт вважатиме, що я заходжу прямисінько в метафізичну трясовину, від якої він прагнув нас порятувати.

Я намагався охопити джерела, які, на моє переконання, є найбільш релевантними для досягнення поставлених мною цілей; крім того, я використовував виноски для того, щоб далі скерувати читача до іншої літератури. Хтось із авторів міг би віддати перевагу текстам, що відрізняються від обраних мною, і, наприклад, виділити більше обсягу книжки для дискусії про теорію справедливості Джона Ролза, однак я вважаю, що ця теорія не пропонує цікавих поглядів. Натомість підхід Амартії Сена є значно продуктивнішим шляхом для подальшого руху. Варто зауважити, що навіть «Теорія справедливості» Ролза, яка, безперечно, є найбільш обговорюваною, уславленою та критикованою працею політичної філософії від часу її публікації у 1971 році, заледве вплинула на реальний стан політики – натомість робота Сена такий вплив мала.

Однак ґрунтовне тлумачення всіх подібних виборів теорії вимагатиме надто великого обсягу. Ця книжка могла би бути в багато разів більшою за обсягом, ніж вона є зараз; залишаються численні похідні питання, яким можна було і, ймовірно, потрібно було присвятити розгорнуті дискусії. Втім, моїм наміром було спробувати написати якомога взаємопов'язаний огляд основоположних онтологічних і антропологічних питань, починаючи від політики і завершуючи сферою особистої свободи. Напевно, ця книжка виявилася менш доступною за більшість моїх попередніх праць й, крім того, значно комплекснішою. Окремі частини книжки написані у більш «аналітичному» стилі, ніж мої попередні праці, які часто виявлялися «континентальнішими» за формою³. Це не слід вважати вираженням філософської «переорієнтації» з мого боку.

Я досвідчений в обох традиціях і ніколи не вважав особливо важливими очевидні контрасти між ними. Я розглядаю обидві традиції як частини філософської скриньки з

³ Про відмінність між «аналітичною філософією» та «континентальною філософією», див. Lars Fr. H. Svendsen: *Hva er filosofi*, Universitetsforlaget, Oslo 2003, роз. 6.

інструментами, з якої я обираю ті інструменти, які найкраще придатні для дослідження задекларованого питання. З переліку розглянутих у книжці тем деякі теми можна віднести до більш «аналітичного» інструментарію, інші є більш «континентальними», але більшість тем поєднує в собі обидві характеристики. На мій погляд, найважливіша лінія поділу в філософії проходить не між «аналітичною філософією» та «континентальною філософією», а радше між філософією, яка ставить собі за мету бути корисною для життя, і філософією, яка не має такого наміру, проте це тема для зовсім іншої розмови.

Дякую Гуннарові С. Оквогу, Крістін Клемет, Маріусові Доксгейму, Полові Фоссу, Кірстен Рюг Каллеберг, Мортеннові Кінандеру, Атле Оттесену Сьовіку й Еріку Турстенсену за коментарі до тексту. Також хочу подякувати Фонду фахової літератури (Det faglitterære fond) і Ліберальному дослідницькому інституту (Liberalit forskningsinstitutt) за фінансову підтримку. Не менше хочу подякувати Інституту філософії та студій першого семестру (Institutt for filosofi og førstesemesterstudier) при Бергенському університеті, а також аналітичному центру Cívita за наданий мені час для роботи над цією книжкою.